

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Gutniskt, danskt, svenskt. Identitet och politisk kultur på Gotland

Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Diss, Studia Historica Lundensia 11, Lund 2003. 268 s.

Ett av de områden som Sverige erövrade från Danmark under 1600-talet var Gotland, och det är om Gotlands inre samhällsutveckling före och under övergången till Sverige som Jens Lerboms avhandling handlar. Författaren deklarerar tidigt att syftet är att studera ”det gotländska bondesamhällets övergång från Danmark till Sverige ur ett underifrånperspektiv”. Det är konsekvenserna för de vanliga människorna som står i centrum för intresset. Som komplement till tidigare forskning om de danska riksdelarnas övergång till Sverige menar författaren att avhandlingen skall bidra till diskussionerna om etnicitet och nationalism i det äldre samhället, samt därtill bidra till diskussionen om förhållandet mellan bönder och centralmakt i det tidigmoderna samhället (s 29).

Avhandlingen inleds med ett preludium där de historiska förutsättningarna vid tiden för övergången skisseras. Man tvistade länge om Gotland rätteligen tillhörde Danmark eller Sverige: den svenska kronan hävdade en principiell rätt till ön ända fram till 1570, då anspråken övergavs och Gotlands tidigare tillhörighet till Linköpings stift upphörde. Ön blev formellt en integrerad del av det danska riket ända fram till 1645. Då bodde mellan 12 000 och 15 000 personer på ön.

Jämfört med andra danska ”len” ägde Gotland ändå vissa särdrag: förvaltningen var svagt utbyggd, knappt tjugo personer, och skattesystemet var organiserat på kollektiv basis genom så kallade sämjeskatter. Med det svenska övertagandet infördes individuella skatter och förvaltningen utökades betydligt. Ansvaret för att den gamla sämjeskatten hade samlats in hade de tjugo tingsdomarna haft, och de var också, som namnet antyder, domare i de tjugo ting som utgjorde den första rättsinstansen. I och med skatteomläggningen blev tingsdomarna ett slags länsmän och de tappade dessutom sin funktion i rättsväsendet. Tingsdomarnas position i det gotländska lokalsamhället intar en viktig plats i avhandlingen.

I kapitel 3 (”Bönderna och staten, 1500–1645”) är begreppet politisk kultur centralt. En genomgång av kommunikationen mellan allmogen och kungamakten visar att gotlänningarna var väl införstådda med den retorik som förväntades och de hade, som Lerbom skriver, tillägnat sig ett ”kompetent politiskt språkbruk”. Det visar sig också att kommunikationen blev mer diversifierad – ”landet Gotland” var nu inte den enda politiska aktören, utan även socknar, ting och till och med individer tog efterhand självständiga kontakter med överheten i Köpenhamn.

En genomgång av domboksmaterialet antyder, enligt författaren, att det på lo-

kal nivå knappast var ett ”offentligt” och ”jämligt” tingsamhälle före 1618. Tingsdomarna var de ”centrala aktörerna”, tingen var ”slutna fora” för den manliga befolkningens elit, och frånvaron av kvinnor i rättsmaterialet och som gårdsföreståndare ”pekar på att Gotland var ett betydligt mer mansdominerat, toppstyrt och inte alls självklart folkligt” tingsamhälle jämfört med vad som är känt om övriga Norden (s 85).

I de två följande kapitlen förs studien av den politiska kulturen in i den svenska tiden. Övergången betydde både kontinuitet och förändring. Kontinuiteten bestod bland annat i att tingsdomarna fortsatte att vara allmogens representanter genom att det var de som utsågs till delegater till riksdagen. Förändring finner vi i att de efter en tid tycks ha förlorat även den funktionen och börjat ersättas av nämndemän och vanliga bönder. I det politiska språket kommer nya retoriska inslag i och med att man i till exempel besvärsskrivelser markerar en tydlig tillhörighet till det svenska riket. Vidare finner Lerbom att den intensivare byråkratisering som den svenska regimen medförde inte gynnade bondesamhällets eliter (tingsdomarna), utan i stället gav nya samhällsgrupper och individer utrymme att föra fram sina krav till överheten; de obesuttna tystades inte ned, utan integrerades i det politiska systemet. Ett symptom på detta är att även de lägre samhällsskikten förstod att utnyttja skriftliga kommunikationsmedel i kontakterna med överheten.

Kapitel 6 har rubriken ”Att trilskas med överheten”. På basis av en kvantitativ sammanställning av saköreslängder och domböcker för tiden 1600–1689 blir det tydligt att en kraftig ökning av ”brott mot staten” blev resultatet av övergången till Sverige (s 141). Det var dock inte alla typer av sådana fall som ökade, utan i första hand överträdelser av förordningar och regleringar av olika slag och uteblivande från tinget. I viss mån började också gotlänningarna att bli mer trotsiga mot tjänstemännen än de varit under den danska tiden. Däremot kan man inte se att de ska ha trilskats med skatterna, skjutsplikterna eller arbetsplikterna. Inte heller finns några sociala mönster med avseende på vilka det var som trilskades. Kollektiva protester saknas också, och inte heller kan man se att det cirkulerade några drömmar om en alternativ, utopisk, samhällsordning, fri från all överhet.

I kapitel 7, ”Förnationella identiteter i bondesamhället”, kommer så Lerbom in på den andra av avhandlingens huvuduppgifter. Här dras linjerna långt tillbaka, till 1000-talet och framåt, och här används ett i socialhistoriska sammanhang ovanligt källmaterial: inskriptioner på gravhällar över präster och bönder. Språket på dessa gravhällar visar att före 1500 lät bönderna göra sina inskriptioner på gutniska, men också att danskan blev allt vanligare mot slutet av medeltiden, och från cirka 1550 och ända till undersökningsperiodens slut var danskan helt dominerande. Det första svenska halvsekleet innebar alltså inga avtryck i språkbruket i detta sammanhang. Materialet antyder en process som gått från en gutnisk till en dansk identitet – eller kanske dansk ”riksidentitet”, för det är det ord som Lerbom använder.

Tingsdomarnas ställning är i centrum även i detta kapitel: deras inskriptioner är på latin under medeltiden, och det är även prästernas. Från och med 1500-talet blir språket även på tingsdomarnas gravstenar danska.

Lerbom vill på grundval av dessa (och kompletterande källor) beteckna det medeltida gotländska samhället som en "ethnie" – termen är lanserad av Anthony D Smith, som blivit en ofta återopad auktoritet i frågan om nationalismens historiska ursprung – med gemensamt språk och gemensam historia. Denna "ethnie" var dock inte jämnstruken: där fanns en elit, eller statusgrupp (tingsdomarna) som hade tydliga kopplingar till prästerna och i viss mån borgerskapet i Visby. Tingsdomarna var en ekonomiskt välmående elit; de ägde makt, de lät sina ämbeten gå i arv och de skaffade sig symboliska kännetecken som skilde dem från bönderna. Banden mellan tingsdomarna och prästerna gör det dessutom rimligt, menar författaren, att beteckna dem som en elit som ägde ett "betydande inflytande genom sitt tolkningsföreträde i fråga om ett par av dåtidens fundamentala sammanhållande samhällsfaktorer, lagen och Guds ord" (s 185). Lerbom ansluter därmed till den tolkning av tingsdomarnas ställning som C J Gardell gjorde i sin avhandling på 1980-talet, men som Trygve Siltberg ifrågasatt i bland annat sin licentiat-avhandling från 1993. Siltberg menar att det är överdrivet att använda ord som "maktoligarki" – som Gardell, och Lerbom, gör – och att tingsdomarna snarare bör kallas storbönder som fungerade som ett slags ledare eller förtroendemän för allmogen.¹

Kapitel 8, "Rikets vardagliga förkroppsligande", handlar om det kollektiva identitetsskapandet på Gotland, om hur "den gutniska ethnien" påverkades av att byta rikstillhörighet. Inspirerad av Fredrik Barth görs analysen här på tre nivåer:

1. makronivån, det vill säga den statliga politiken
2. mellannivån, det vill säga de lokala ledarnas agerande
3. mikronivån, det vill säga individernas vardagliga interaktion

Nivå 1: Under medeltiden erkändes Gotland av den danska kungamakten som ett territorium där invånarna hade ett eget språk, egna sedvanor, egen lag, och var svagt integrerade i det danska riket. Från 1400-talet kom den danska retoriken/propagandan att hävda att ön var en fast del av det danska riket: "diskursivt", skriver författaren, inneslöts Gotland i det danska riket. Och efter 1645 gjorde förstås den svenska staten detsamma.

Nivå 2: Här kan man bland annat se hur prästerna manifesterade sina uppfattningar om riksidentiteten med olika medel: till exempel lät superintendenten Strelow på 1630-talet sätta upp en praktfull altaruppsättning med Christian IVs monogram.

1. Carl Johan Gardell, *Handelskompani och bondearistokrati. En studie i den sociala strukturen på Gotland omkring 1620*, Uppsala 1986; Trygve Siltberg, *Marklejet, tingsdomarna och den sociala differentieringen på Gotland fram till 1600-talet*, Umeå 1993 (lic avh).

Nivå 3: På vardagsnivån finns flera exempel på hur konflikter mellan gotlänningar av inhemskt respektive svenskt ursprung kunde uttryckas i etniska termer: "jutetjuvar" och "svenska skälmar" skriker och bråkar med varandra. Det sista visar också att den gutniska identiteten är frånvarande i det källmaterial som speglar vardagslivet, men författaren menar att den säkert levde kvar tillsammans med en dansk identitet.

Det är intressanta frågor som genomsyrar avhandlingen. Både den tidigmoderna politiska kulturen och frågan om förekomsten av nationalism och nationella identiteter har engagerat forskarna, och också givit upphov till livliga debatter. På några viktiga punkter bidrar också avhandlingen med stimulerande resultat som bör följas upp i fortsatt forskning. Detta gäller framför allt förhållandet mellan statsmakten och undersåtarna. Avhandlingen fyller också en av de sista luckorna i den moderna forskningen om integrerandet av de erövrade provinserna under stormaktstiden – för inte länge sedan har en avhandling om Blekinges infogande i riket publicerats och vid Mitthögskolan och vid Umeå universitet pågår arbeten om Jämtlands övergång till Sverige.²

Men avhandlingen har också enligt min mening vissa svagheter, både när det gäller teoretiska frågor och i behandlingen av det empiriska materialet, som i vissa fall gör argumentationen mindre övertygande än den kunde varit.

Definitioner, begrepp och förnationella identiteter

I förhållande till tidigare forskning intar Lerbom enligt min mening en alltför passiv hållning. Definitioner av teoretiska begrepp diskuteras inte alltid i anslutning till hur andra forskare använt begreppen, utan presenteras mer eller mindre omotiverade. Det gäller till exempel "politisk kultur", som definieras som "de artikulerade viljetryningar som kommer till uttryck i mötet mellan grupper och individer med delvis olika synsätt på hur aktuella frågor bör lösas" (s 66). Formuleringen skulle kunna öppna för ett synsätt där privata konflikter mellan enskilda uppfattas som politisk kultur – mot detta har Eva Österberg understrukit att kollektiva handlingsmönster är essentiella, för att bara ta ett exempel. Här borde författaren givit läsaren en redogörelse för hur andra historiker använt begreppet och därefter motiverat sin egen definition – om den nu verkligen skiljer sig från andras.

Viktigare är Lerboms val av begreppet "riksidentitet", som föredras framför "nationalism" och "nationell identitet". Även här är motiveringen kortfattad, i stort sett anges bara att författaren vill undvika "anakronistiska associationer" (s 30). Här är vi inne på den ena av avhandlingens huvudfrågor, den om den eventuella förekomsten av nationella identiteter före nationalismen, så att säga. Som

2. Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, Lund 2002, samt avhandlingsarbeten av Sonja Wallman (Mitthögskolan) och Tord Theland (Umeå).

semi-didakt – och knappast det – på området har jag ändå slagits av att det framför allt verkar vara svenska historiker som är motvilliga mot att använda ord som nation, nationalism eller nationell identitet för tiden före franska revolutionen. Istället brukas termer som "proto-nationalism", "patriotism" och, som nu, "riksidentitet".³ I andra länder verkar historikerna inte vara lika försiktiga. Jag kan här begränsa mig till norrmännen, som inte alls har samma avvisande attityd till begreppen som den som verkar vara på väg att etablera sig här. Kåre Lunden kom för några år sedan till slutsatsen att det finns goda skäl för att argumentera för förekomsten av en nationell medvetenhet i Norge redan under medeltiden, säkert bland frälset, förmodligen också bland bönderna. Sverre Bagge var samtidigt litet mer försiktig men tyckte ändå att det verkar som om det är en gradskillnad snarare än artskillnad mellan nationalismen under medeltiden och den moderna nationalismen.⁴ Och Øystein Rians debatt med Harald Gustafsson för ett par år sedan borde vara välkänd.⁵ Av någon anledning kommenteras inte denna litteratur. Inte heller ger sig Lerbom i någon större utsträckning in i den mer teoretiska debatten med namn som Ernest Gellner, Benedict Anderson, Anthony D Smith, med flera. Såvitt jag förstår är de flesta överens om att nationalismen som massfenomen, som en utbredd ideologi eller tankefigur, är en sen företeelse. Men till exempel Anthony D Smith menar, i opposition mot modernisterna, att det går att empiriskt uppfatta kollektiva kulturella identiteter och ideologier som nationer och nationalism (här snarast i betydelsen "nationell identitet") och deras historia i ett långt tidsperspektiv, och att detta är fullt förenligt med att erkänna att nationerna, och nationalismen som ideologisk rörelse, vanligtvis är mycket moderna företeelser – men inte att de skulle ha skapats ur intet, utan att de har haft förmoderna föregångare.⁶

Möjligtvis är det klokt att undvika begrepp som nationalism och nationell identitet, men i så fall borde en argumentation för saken föras i anslutning till tidigare forskning, bland annat den som nämnts här. De exempel på etniska konflikter mellan infödda gotlänningar och inflyttade svenskar som Lerbom ger tycker jag inte heller på något naturligt sätt gör termen "riksidentitet" nära-

3. "Proto-nationalism": Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998. "Patriotism": Harald Gustafsson, *Gamla riket, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede, 1512–1541*, Stockholm 2000. Karl Bergman, *Makt, möten, gränser*, vill inte heller tala om nationella identiteter i den f d danska provinsen. Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Stockholm 2000, där begreppet "nationell identitet" används och erkänns som empiriskt skönjbart, framstår nästan som ett undantag.

4. Kåre Lunden, "Was there a Norwegian National Identity in the Middle Ages?", respektive Sverre Bagge, "Nationalism in Norway in the Middle Ages", båda i *Scandinavian Journal of History* 1995:1.

5. *Historisk Tidsskrift* (Norge) 1999:4, 2000:3 och 2001:2.

6. Anthony D Smith, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Cambridge 2000, s 63.

liggande: "dansk är jag och danskt mål vill jag ha", sade en man som vägrade få sitt öl serverat enligt det svenska måttet (s 13), för att bara ta ett exempel. Snarare än till någon statsrättsligt anstruken "riksidentitet" tycker jag detta och andra exempel tyder på en känsla av tillhörighet till ett kollektiv, till ett folk med en speciell kultur och egna normer och värderingar. Jag är inte riktigt övertygad om att sådant absolut inte kan kallas för uttryck för en dansk nationell identitet.

Men det saknas inte intressanta resonemang om den nationella identiteten (eller riksidentiteten) på Gotland. Lerbom använder begreppet "försvenskning" – av somliga forskare ansett för anakronistiskt och av ringa förklaringsvärde – för de åtgärder som vidtogs för att införa svensk lag, förvaltning, kyrkoordning, med mera. För gotlänningarnas identifikation med det danska riket var den svenska statens försvenskningsspolitik avgörande. Mötet med den nya statsmakten ställde identitetsfrågan på sin spets: "Det var den nya rikstillhörigheten som hjälpte till att forma de danska böndernas riksidentitet. För att uttrycka det enkelt: 'försvenskningen' av Gotland bidrog [...] till de gotländska böndernas 'fördansking.'" (s 232) Det tror jag är riktigt, och om jag får tillägga en egen reflexion: Kanske var det så att en naturlig motvilja mot överheten – det vill säga den svenska staten – ledde till nostalgiska fantasier om den gamla goda tiden, som ju förstås var den danska. Lerbom refererar till exempel hur man på ett ting klagade över den tilltagande kriminaliteten, vilket hävdades bero på att "tjuven nu ej så med galgen avstraffas som under danske regementet" (s 217). Därmed fick kritiken av den statliga politiken på Gotland nästan automatiskt en nationell karaktär. I de svenska kärnområdena kunde antagonismen mot överheten inte kläs i nationella termer. Den kunde i stället uttryckas som en längtan efter "hur det var på gamle kung Göstas tid", till exempel. Nationsfrågan blev inte aktuell, eftersom ingen annan stat varit inblandad.

Tingsdomarna och den politiska kulturen

Den andra huvudfrågan i avhandlingen är den om den politiska kulturen och förhållandet mellan centralmakten och bönderna. Frågan om de gotländska tingsdomarnas positioner i lokalsamhället är här central, och blir intressant även av den anledningen att det, som framhållits, finns skilda åsikter om hur mycket makt och inflytande dessa hade.

Källmaterialet för den danska tiden är inte särskilt omfattande, vilket borde föranlett litet mer försiktiga formuleringar. Ett stöd som författaren anför är att i dokument som handlar om köp, gåvor, mansbot, etcetera, finns ingen nämnd eller tingsallmoge omtalad som vittnen eller närvarande (60 sådana dokument för tiden 1550–1617). Affärerna skall därför ha skötts enbart av kontrahenterna och tingsdomaren, utan insyn från andra. Här skulle ett par källkritiska reflexioner varit på sin plats: För att transaktioner av det slaget skulle erhålla laglig status borde väl offentlighet ha varit av allmänt intresse? Fanns inte på Gotland också

principen om bördsrätt, så att försäljningen av en gård måste offentliggöras för släktingarnas skull? Det är möjligt att det ligger något i Lerboms slutsats, men ett källkritiskt resonemang *pro et contra* skulle ha givit ett bättre underlag för den slutliga tolkningen. Det finns för övrigt empiri som inte stöder slutsatsen om ett slutet tingsamhälle: Saköreslängden för 1601 berättar om en man som fick sina böter nedsatta eftersom de närvarande på tinget bad för honom – ”formedelst gott folckes böns skyld”.⁷

Tesen om att tingsdomarna och prästerskapet tillsammans utgjorde en elit med mycket stor makt i det gotländska lokalsamhället baseras på de släktförbindelser som funnits mellan de två grupperna (tablån, s 177). För tiden mellan början av 1400-talet och slutet av 1600-talet har författaren funnit fem fall där en tingsdomargård vid något tillfälle kan kopplas till en präst.⁸ Man frågar sig om fem fall, med så många tingsdomarsläkter som måste ha varit aktuella under så lång tidsperiod, verkligen berättigar till slutsatser om ”en sammanhållen elit”? Villkoren för vad som krävs diskuteras inte: Hade till exempel fyra fall räckt?

Lerbom vill beteckna tingsdomarna som en ”maktoligarki” och tar därmed alltså ställning för Gardell och emot Siltberg. Men även här saknar jag en dialog med annan forskning, framför allt då Siltberg; i vilka avseenden är dennes argument ohållbara? Den diskussionen saknas, och det är synd, för det är väl ändå så att det är den levande dialogen och debatten som för vetandet och insikterna framåt?

Det vetenskapliga hantverket

Här finns en del onödiga skönhetsfläckar. Författaren lovar (s 29) att det aktuella källmaterialet skall presenteras närmare i anslutning till varje delundersökning, men detta löfte uppfylls inte. Saköreslängder och domböcker, som framför allt används i kapitel 3, innehåller stora luckor, men om detta informeras inte läsaren. Visserligen kan man av källhänvisningarna till tabell 1 (s 83) förstå att beståndet av saköreslängder för tiden 1600–1617 endast till en mindre del är bevarat, men även för resten av seklet finns avsevärda tomrum. Ojämnheten i materialet har tyvärr inte heller givit anledning till förbehåll när författaren diskuterar utvecklingen av olika brottstyper över tid; olika långa tidsperioder med varierande stora luckor jämförs utan reservationer. I och för sig verkar det klart att de stora dragen i utvecklingen framträder ändå, men det hade förstas varit bättre att räkna antalet fall i genomsnitt per år för varje delperiod.

Tabellerna skulle ha behövt en ordentlig kontroll. Tabell 20 (s 172) förtecknar antalet gravhällsinskriftioner för varje sekel under tiden 1000 till 1500, men av någon anledning har 1100-talet fallit bort. Tabell 12 (s 141) anger att antalet

7. Landsarkivet i Visby, avskriftssamlingen, vol 224.

8. Ett sjätte exempel som författaren anför (fallet Isums) talar inte för tesen: Tingsdomarsläkten Isums fick en son som blev präst, men denne föddes först när Isums redan förlorat sin tingsdomarstatus.

olydnadsbrott under tiden 1655–1664 var tolv stycken; i den mer detaljerade versionen av tabellen på sidan 143 bara nio. I tabell 1 (s 83) förvandlas en bötfälld kvinna till en slutsumma på två kvinnor.

För övrigt finns ett antal missar av den art som man aldrig kan utesluta i någon avhandling. I källhänvisningarna till tabellerna över brottsutvecklingen används den något vaga beteckningen ”saköreslängder”, men var de finns är svårt att se i källförteckningen. (Författaren har använt sig av de renskrivna saköreslängder som finns i Visby landsarkivs avskriftssamling men hänvisar inte till det materialet.) Den kartläggning av tingsdomarna som finns i landsarkivets avskriftssamling och som här kallas ”Biografiska anteckningar om de gotländska tingsdomarna” är i verkligheten en sammanställning av en K Olsson, med titeln ”Bidrag till kännedomen om de gotländska tingsdomarna t. o. m. 1646”. Litteraturlistan innehåller några mindre felaktigheter.

Sammanfattningsvis

Till minusposterna skulle jag vilja föra den passiva hållningen till tidigare forskning, som lett till att begrepp definieras vagt och används omotiverat, och att dialogen med andra forskare lyser med sin frånvaro. Ett minus är också att de kategoriska slutsatserna om tingsdomarna som maktoligarki inte har underbyggts med en tillräckligt övertygande empiri.

Till plussidan hör förstas den kreativitet som visat sig i användandet av ett ovanligt källmaterial, gravhällsinskriftionerna, men också betonandet av att gotlänningarnas danska (riks-)identitet skapades – eller åtminstone utformades – i mötet med den nya, svenska statsmaktens politik. Men det mest intressanta är, enligt min mening, den övergripande hypotes som löper som en röd tråd genom avhandlingen: att det i ett samhälle med svag eller frånvarande statsmakt skapas utrymme för lokala eliter – för att tingsdomarna var en elit av något slag tror jag ingen förnekar, frågan är hur de skall karakteriseras – och att en ökande statlig penetration innebar att eliterna desavouerades och bredare samhällsskikt gavs möjligheter att hävda sina intressen och integreras i den politiska kulturen. I det avseendet är avhandlingen ett korrektiv mot föreställningen om att den tidigmoderna statsmakten allierade sig med de lokala eliterna för att kontrollera befolkningens breda massor.⁹ Därmed har också Jens Lerbom uppfyllt sin målsättning att avhandlingen skall ”utgöra ett bidrag till den pågående diskussionen kring relationen mellan bönder och statsmakt i det tidigmoderna samhället”.

Börje Harnesk*

9. Se t ex Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992, s 30, och där anförd litteratur.

* Fakultetsopponent